मथुरा के.सी.को जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय नेपाली केन्द्रीय विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

जनार्दन पौड्याल

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर

२०६७

मथुरा के.सी.को जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन – जनार्दन पौड्याल २०६६

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर

शोधनिर्देशकको सिफारिस

मथुरा के.सी.को जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि शोधार्थी जनार्दन पौड्यालले मेरो निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । निकै लगनशीलतापूर्वक तयार पारिएको यस शोधकार्यबाट म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि विभागसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६७/६/३

....
उप-प्रा. रामेश्वर अर्याल
(शोधनिर्देशक)
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि.कीर्तिपुर

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत **मथुरा के.सी.को जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन** शीर्षकको शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

१. **प्रा. राजेन्द्र सुवेदी** ....
(विभागीय प्रमुख)

२. **प्रा. रामेश्वर अधिकारी** ....
(शोधनिर्देशक)

३. **तेज विलास अधिकारी** ....
(बाह्य परीक्षक)

मिति : २०६७/६/३

कृतज्ञताज्ञापन

मथुरा के.सी.को जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको प्रयोजनका लागि उप-प्रा. रामेश्वर अर्यालज्यूको निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । आफ्नो कार्य-व्यस्तताका बीच रहेर पनि मलाई यो शोधपत्र तयारीका सन्दर्भमा निर्देशन तथा विविध सल्लाह प्रदान गर्नुहुने गुरुहरुप्रति म आभार व्यक्त गर्दछु ।

प्रस्तुत शीर्षकमा अनुसन्धान गर्न स्वीकृति प्रदान गरी शोधपत्र लेख्ने अवसर प्रदान गर्नुहुने विभागीय प्रमुख प्रा. राजेन्द्र सुवेदीज्यू तथा नेपाली केन्द्रीय विभागप्रति म कृतज्ञ छु । साथै शोधपत्रकै तयारीका क्रममा आवश्यक सहयोग गर्नुहुने साथीहरु **डेनजनी आचार्य, शान्तिराम अधिकारी, प्रदीप ढुङ्गाना, केशव अधिकारी** र प्यारो भाइ **द्रोणप्रसाद पौडेल**प्रति पनि आभार प्रकट गर्दछु ।

मेरो अध्ययनमा अविरल प्रेम, स्नेह, प्रेरणा र अवसर प्रदान गर्नुहुने मेरा पूजनीय पिता **रघुनाथ पौड्याल** तथा माता **लोकमाया पौड्याल**प्रति चिरऋणी छु । त्यस्तै गरेर पढाइका हरेक पाइलामा साथ दिने मेरा दिदी भिनाजु **मदन ढुङ्गेल** र **सरिता ढुङ्गेल**मा सम्झनाका सुमन चढाउन चाहन्छु । कम्प्युटरमा सहयोग गर्नुहुने 'जी' कम्प्युटर सेन्टर, कीर्तिपुरप्रति पनि कृतज्ञ छु ।

अन्त्यमा, यो शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सविनय त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुरसमक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

जनार्दन पौडेल
शैक्षिक वर्ष : २०६३/०६५
रोल नम्बर : २८
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर

मिति : २०६७/६/३

विषयसूची

पृष्ठ

परिच्छेद एक

kl/ro १–५

१.१ **शोधशीर्षक** १

१.२ **शोधार्थीको नाम** १

१.३ **विषयपरिचय** १

१.४ **शोधकार्यको प्रयोजन** १

१.५ **शोधकार्यको समस्या** १

१.६ **शोधकार्यको उद्देश्य** २

१.७ **पूर्वकार्यको समीक्षा** २

१.८ **शोधकार्यको औचित्य र उपयोगिता** ३

१.९ **सामग्री सङ्कलन** ४

१.१० **अध्ययनको क्षेत्र र सीमा** ४

१.११ **अध्ययन विधि** ४

१.१२ **सैद्धान्तिक आधार र त्यसको प्रयोग** ५

१.१३ **शोधपत्रको रूपरेखा** ५

परिच्छेद दुई

dy/f s=;L=sf hLjgL kl/ro ६–२४

२.१ **वंशज तथा पूर्वज** ६

२.२ **जन्म** ६

२.३ **जन्मस्थान** ६

२.४ **बाल्यकाल** ७

२.४.१ **बाल्यकालको पर्यावरणीय स्थिति** ७

२.४.२ **बाल्यकालको पारिवारिक आर्थिक स्थिति** ७

२.४.३ **बाल्यकालको सांस्कृतिक स्थिति** ७

२.४.४ **बाल्यकालको राजनीतिक स्थिति** ८

२.४.५ **बाल्यकालमा भएका क्रियाकलाप** ८

२.५ **शिक्षादीक्षा** ९

२.५.१ **प्रारम्भिक चरणको शिक्षा** ९

२.५.२ **विद्यालयस्तरीय शिक्षा** ९

२.५.३ **उच्च शिक्षा** १०

२.५.४ **अनौपचारिक शिक्षा** १०

२.६ पारिवारिक अवस्था ११

२.६.१ विवाहपूर्वको पारिवारिक अवस्था ११

२.६.२ विवाह तथा दाम्पत्य जीवन ११

२.६.३ सन्तान १२

२.७ आजीविका र आर्थिक अवस्था १३

२.७.१ पेशा १३

२.७.२ आर्थिक अवस्था १३

२.८ स्थायी बसोबास १४

२.९ कार्यक्षेत्र र संलग्न संस्थाहरू १५

२.१० दिनचर्या १५

२.११ धार्मिक जीवन १६

२.१२ राजनैतिक जीवन १६

२.१३ सामाजिक जीवन १७

२.१४ साहित्यिक जीवन १७

२.१४.१ साहित्यिक कृति लेखनमा प्रेरणा र प्रभाव १७

२.१४.२ लेखनको आरम्भ र प्रकाशित कृतिहरू १८

२.१५ रुचि र स्वभाव १९

२.१५.१ रुचि १९

२.१५.२ स्वभाव २०

२.१६ साहित्यसम्बन्धी दृष्टिकोण २१

२.१७ दर्शनसम्बन्धी दृष्टिकोण २१

२.१८ भाषिक ज्ञान २२

२.१९ संस्थागत संलग्नता र सेवा २२

२.१९.१ संस्थागत संलग्नता २२

२.१९.२ सेवा २२

२.२० पुरस्कार तथा सम्मान २३

२.२१ भ्रमण २३

२.२२ समग्र जीवनसम्बन्धी दृष्टिकोण २३

२.२३ निष्कर्ष २४

परिच्छेद तीन

dy/f s=;L=sf JolQmTj २५-३०

३.१ व्यक्तित्व निर्माणका प्रमुख प्रक्रियाहरू २५

३.२ निजी व्यक्तित्व २५

३.२.१ शारीरिक व्यक्तित्व २५

३.२.२ स्वभावगत व्यक्तित्व २६
३.३ सार्वजनिक व्यक्तित्व २६
३.३.१ साहित्यिक व्यक्तित्व २७
३.३.२ कवि व्यक्तित्व २७
३.४ साहित्येत्तर व्यक्तित्व २८
३.४.१ चिकित्सक व्यक्तित्व २८
३.४.२ समाजसेवी व्यक्तित्व २९
३.५ जीवनी, व्यक्तित्व र कृति लेखनका बीच अन्तर्सम्बन्ध २९
३.६ निष्कर्ष ३०
परिच्छेद चार
dy/f s=;l=sf sltx¿sf cWoog ljZnif0f ३१-६३
४.१ पृष्ठभूमि ३१
४.२ कवि के.सी.को साहित्यिक यात्रा ३१
४.२.१ पूर्वाद्ध चरण (२०४५-२०४७) ३२
४.२.२ उत्तराद्ध चरण (२०५७-२०६४) ३२
४.३ मथुरा के.सी. को कृतित्व अध्ययन ३३
४.३.१ कविताको सामान्य चिनारी ३३
४.३.२ सैद्धान्तिक आधारको परिचय ३४
४.३.२.१ शीर्षकीकरण ३४
४.३.२.२ संरचना ३४
४.३.२.३ विषयवस्तु ३५
४.३.२.४ लय विधान ३५
४.३.२.५ भाषाशैली ३५
४.३.२.६ कथनपद्धति ३६
४.३.२.७ बिम्ब र अलङ्कार ३६
४.४ मथुरा के.सी.को कवित्व परिचय ३७
४.५ "बिर्सेको छैन मैले" कवितासङ्ग्रहको अध्ययन ३९
४.५.१ परिचय ३९
४.५.२ शीर्षकीकरण ३९
४.५.३ संरचना ४०
४.५.४ लयविधान ४१
४.५.५ भाषाशैली ४१
४.५.६ कथनपद्धति ४२
४.५.७ बिम्ब अलङ्कारको प्रयोग ४३

४.५.८ निष्कर्ष ४३
४.६ "घुएँत्रोको जमाना छैन" कवितासङ्ग्रहको अध्ययन ४४
४.६.१ परिचय ४४
४.६.२ शीर्षकीकरण ४४
४.६.३ संरचना ४५
४.६.४ लयविधान ४६
४.६.५ भाषाशैली ४६
४.६.६ कथनपद्धति ४६
४.६.७ बिम्बालङ्कार र प्रतीकको प्रयोग ४७
४.६.८ निष्कर्ष ४७
४.७ "बिरामी देश" कवितासङ्ग्रहको अध्ययन ४९
४.७.१ परिचय ४९
४.७.२ शीर्षकीकरण ४९
४.७.३ संरचना ५०
४.७.४ लयविधान ५१
४.७.५ भाषाशैली ५२
४.७.६ कथनपद्धति ५२
४.७.७ बिम्बालङ्कार र प्रतीक प्रयोग ५३
४.७.८ निष्कर्ष ५४
४.८ "जल अनि अनल" कवितासङ्ग्रहको अध्ययन ५७
४.८.१ परिचय ५७
४.८.२ शीर्षकीकरण ५७
४.८.३ संरचना ५८
४.८.४ लयविधान ५९
४.८.५ भाषाशैली ५९
४.८.६ कथनपद्धति ६०
४.८.७ बिम्बालङ्कार र प्रतीकको प्रयोग ६१
४.८.८ निष्कर्ष ६२
परिच्छेद पाँच
dNofªsg / lgisif ६४–६६
५.१ मथुरा के.सी. को जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको मूल्याङ्कन र निष्कर्ष ६४
;GbeuGy ; rL ६७–६८

सङ्क्षेपीकरण शब्दसूची

सङ्क्षेपीकृत शब्द सङ्केत		पूर्ण शब्द
क्र.सं.	-	क्रमसङ्ख्या
ने.रा.प्र.प्र.	-	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
त्रि.वि.	-	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
वि.सं.	-	विक्रम संवत्
पू.	-	पूर्णाङ्क
पृ.	-	पृष्ठ
प्र.सं.	-	प्रथम संस्करण
दो.सं.	-	दोस्रो संस्करण
सम्पा.	-	सम्पादक
ते.सं.	-	तेस्रो संस्करण

zfw;f/

शोधशीर्षक : श्री मथुरा के.सी. को जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन ।

शोधनिर्देशक : उप-प्रा. रामेश्वर अर्याल

शोधार्थी : जनार्दन पौडेल

शोधप्रयोजन : प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग, स्नातकोत्तर तहको दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनार्थ तयार पारिएको हो ।

शैक्षिक सत्र : २०६३-२०६५

प्रस्तुत मिति : २०६७/६/३

प्रस्तुत **श्री मथुरा के.सी.को जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन** शीर्षकको शोधकार्यलाई निम्नानुसार पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरी आवश्यकता अनुसार विभिन्न उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरिएको छ ।

परिच्छेद एक : शोधकार्यको परिचय

परिच्छेद दुई : मथुरा के.सी.को जीवनीको अध्ययन

परिच्छेद तीन : मथुरा के.सी.को व्यक्तित्वको अध्ययन

परिच्छेद चार : मथुरा के.सी.को सिर्जनात्मक कृतिको अध्ययन विश्लेषण

परिच्छेद पाँच : मूल्याङ्कन र निष्कर्ष

यस शोधपत्रको सुरुआतमा क्रमशः शोधनिर्देशकको मन्तव्य, स्वीकृति पत्र, कृतज्ञता ज्ञापन, सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची र विषयसूची रहेका छन् । यस शोधपत्र लेखनका रूपमा मुलतः अनुसन्धानात्मक प्रविधिलाई प्रमुख रूपमा अँगालिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक **श्री मथुरा के.सी.को जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन** रहेको छ । यस शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा शोधप्रस्ताव प्रस्तुत गरिएको छ । यस शोधप्रस्तावमा शोधपत्रको शीर्षक, शोधार्थीको नाम, विषयपरिचय, शोधकार्यको प्रयोजन, शोधकार्यको समस्या, शोधकार्यको उद्देश्य, शोधकार्यको औचित्य र उपयोगिता, पूर्वकार्यको समीक्षा, सामग्री सङ्कलन, अध्ययनको क्षेत्र र सीमा, अध्ययन विधि सैद्धान्तिक आधार र त्यसको प्रयोग र शोधपत्रको रूपरेखा शीर्षक रहेका छन् । यी उप-शीर्षकहरूमा शोधपत्रको प्रयोजन प्रष्ट पार्दै शोधसमस्याहरू उठाइएका छन् । यस भित्र शोधकार्यको उद्देश्य उल्लेख गरी त्यसको औचित्य र महत्त्वलाई झल्काइएको छ । विभिन्न साहित्यकार र विद्वान्हरूले पुस्तक तथा कृतिहरूमा कवि के.सी.का बारेमा गरेका चर्चा परिचर्चालाई पनि

यहाँ समेटिएको छ । उनका प्रकाशित ४ कवितासङ्ग्रहहरूको अध्ययन, विश्लेषण गरेर यस शोधपत्रलाई पूर्णता दिने पर्याप्त प्रयास गरिएकाले यसको सीमालाई फराकिलो पारेको छ । अनुसन्धानको क्रममा प्राथमिक स्रोत बाहेकका पुस्तकालयबाट पाउन सकिने जानकारी र तथ्यहरूलाई आवश्यकताअनुसार यहाँ राखिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको दोस्रो परिच्छेदमा मथुरा के.सी.को जन्म र जन्मस्थान, बाल्यकाल, शिक्षादीक्षा पारिवारिक अवस्था, आजीविका र आर्थिक अवस्था, स्थायी बसोबास, कार्यक्षेत्र, दिनचर्चा, धार्मिक, राजनैतिक, सामाजिक जीवन, रुचि स्वभाव, पुरस्कार तथा सम्मान भ्रमण आदि जस्ता शीर्षकहरू राखिएका छन् । यस परिच्छेदको समग्र अध्ययन गर्दा कवि के.सी.को जीवनीको बारेमा अहिलेसम्मको जीवनसार थाहा पाउन सकिन्छ । कवि के.सी. बाल्यकालको अवस्थाबाट गुज्रदै बडो मिहिनेत र इमानदारीताका साथ अध्ययनमा लागेर डाक्टरी जस्तो पेसामा लाग्न सफल हुनुभएको थाहा हुन आउँछ यो परिच्छेदबाट ।

प्रस्तुत शोधपत्रको तेस्रो परिच्छेदमा मथुरा के.सी. को व्यक्तित्वको परिचय दिने क्रममा व्यक्तित्व निर्माणका प्रमुख प्रक्रियाहरू पछि शारीरिक व्यक्तित्व र स्वभावगत व्यक्तित्वमा विभाजन गरेर अध्ययन गरिएको छ । यसैगरी सार्वजनिक व्यक्तित्वका पक्षहरूमा साहित्यिक व्यक्तित्व, कवि व्यक्तित्व र चिकित्सक व्यक्तित्व, समाजसेवी व्यक्तित्व गरेर चार किसिमका व्यक्तित्वका बारेमा विश्लेषण गरिएको छ । त्यसपछि उनको सामाजिक व्यक्तित्व र जीवनी, व्यक्तित्व र साहित्य लेखन बीचको अन्तरसम्बन्धलाई संयोजन गरेर समष्टिमा छिचोलेर हेर्ने प्रयास गरिएको छ । यस परिच्छेदको निष्कर्षमा चाहिँ उनका माथि उल्लिखित सबै व्यक्तित्वले साहित्यकार मथुरा के.सी.लाई सुस्पष्ट रूपमा चिनाउने काम गरेको छ । जे भए पनि अन्ततोगत्वा उनी यसबाट मूलतः साहित्यिक र वरिष्ठ चिकित्सक व्यक्तित्व गरी दुई उच्च व्यक्तित्वको सहज निर्माण हुन पुगेको छ ।

चौथो परिच्छेदमा मथुरा के.सी. को लेखन यात्रा, कविताको चिनारी, सामान्य सैद्धान्तिक परिचय मथुरा के.सी. का प्रकाशित कवितासङ्ग्रहहरू **बिर्सेको छैन मैले**, **घुएँत्रोको जमाना छैन**, **बिरामी देश** र **जल अनि अनल**को अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ । यी चारवटै कवितासङ्ग्रहका कवितालाई परिचय, विषयवस्तु, शीर्षकीकरण, संरचना, लयविधान, भाषाशैली, कथनपद्धति, बिम्बालङ्कारको प्रयोग गीतिलय आदिका आधारमा अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ ।

पाँचौ परिच्छेदमा नेपाली साहित्यको श्रीवृद्धिमा कवि के.सी.ले पुऱ्याएको योगदानको मूल्याङ्कन गर्ने प्रयास गरिएको छ । कवि के.सी.को जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन र विश्लेषणबाट उनी कस्ता व्यक्तित्वका धनी हुन् र उनले सिर्जना गरेका कविताहरूले उनलाई कस्ता प्रवृत्ति भएका कवि हुन् ? भनेर निष्कर्षका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । अन्त्यमा सन्दर्भग्रन्थसूचीअन्तर्गत सन्दर्भपुस्तकसूचीलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।